

De Holtmühle te Tegelen (L)

DOOR

T.C. BAUER EN M. TILLEMA

Afb. 1. Het kasteel vòòr de ombouw tot hotel, gezien naar het zuiden (zuidoosten). Op de voorgrond de kelderverdieping van de woontoren. (foto: J.G.N. Renaud)

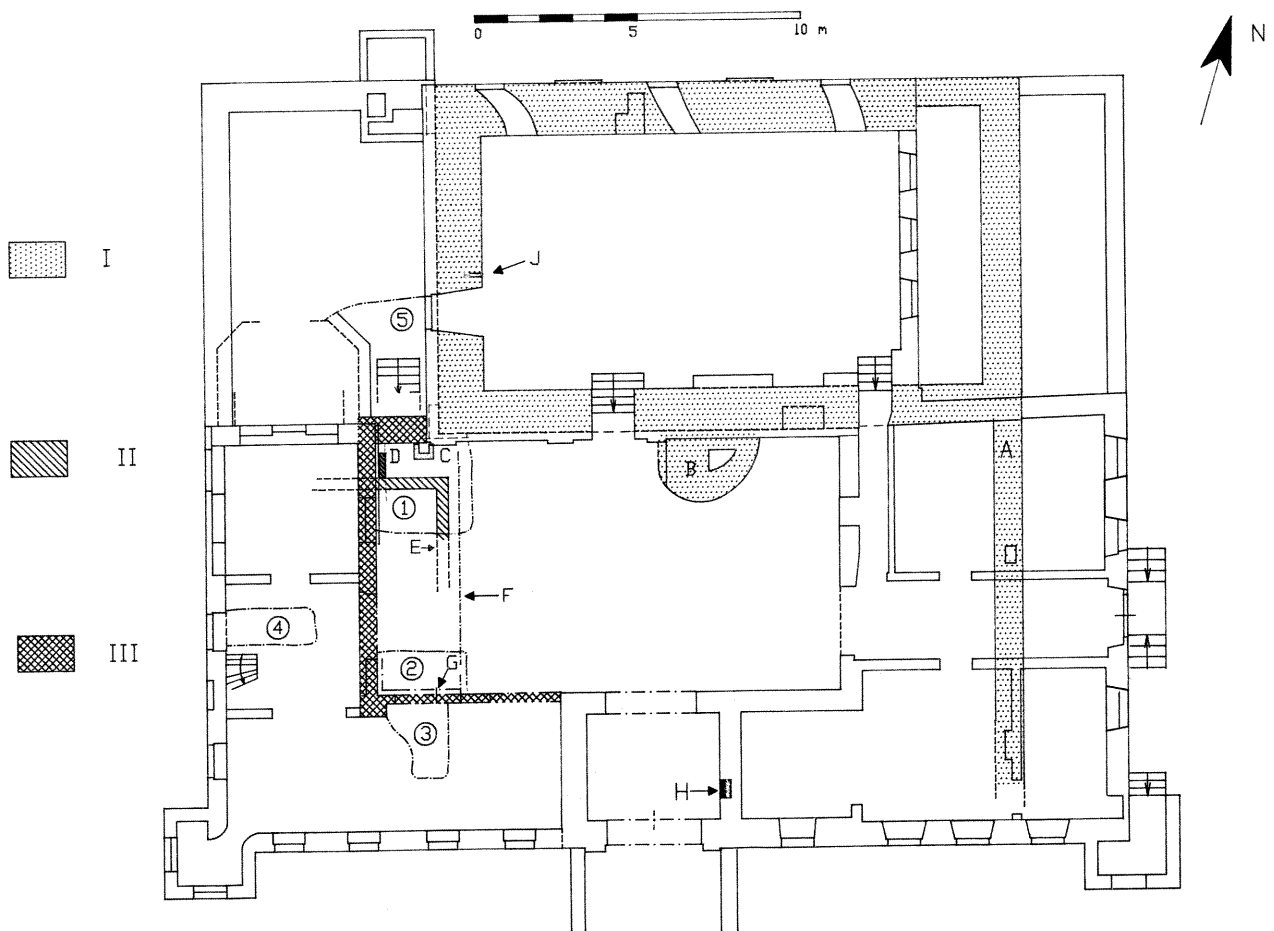
Inleiding

Tijdens de restauratie van het casco, die in de loop van 1987 is uitgevoerd, zijn enkele bouwdelen uit de 19de en 20ste eeuw verwijderd, waardoor het binnenplein zijn 18de-eeuwse vorm herkreeg. Voor en tijdens de restauratie was het mogelijk op het binnenplein enkele bouwhistorische waarnemingen te doen op plaatsen waar dit tijdens het uitgebreide onderzoek in 1978 niet mogelijk was. Het belangrijkste doel van het onderzoek was het traceren van de westelijke begrenzing van het binnenterrein in de late 14de en 15de eeuw.

Het onderzoek is uitgevoerd in de zomer van 1988 door Tom Bauer, bouwhistoricus aan de faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit van Delft en Menno Tillema. Door André Viersen werd eveneens medewerking verleend.

Geschiedenis van het onderzoek

Al eerder was onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis van kasteel de Holtmühle. In 1978 was het kasteel onderwerp voor Menno Pothof in het kader van een afstudeerproject aan de Technische Universiteit van Delft.¹ Dat onderzoek richtte zich met name

Afb. 2. De plattegrond van de hoofdburcht. (tekening: T. van Amsterdam)

Legenda: I: woontoren met traptoren en oostelijke schildmuur: XIV B; II: Keldertje op het binnenplein: XIV d / XV A; III: West- en Zuidleugel: XVIII; 1: werkputnummer(s); A: oostelijke schildmuur; B: traptorenfundament; C: mergelstenen putje; D: muurtje (XVII?); E: (vermoedelijk) verloop kelder muur (XV); F: ideaal profiel over binnenplein; G: staande tand in fundering van de zuidleugel; H: dichtgezet venster in de poortdoorgang; J: bouwnaad in de kelder van de woontoren

op het hoofdgebouw, maar ook op het terrein van de voorburcht werden waarnemingen verricht. Er is ook in archieven onderzoek gedaan naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis. Tijdens het bouwhistorisch en archeologisch veldwerk zijn werkputten gegraven aan de noordzijde van de woontoren en is de oostelijke zijde van de binnenplaats onderzocht. Aan de oostzijde van de woontoren is – op de plaats van de oorspronkelijke zijgevel – de oostelijke binnenplaatsmuur blootgelegd. Voor de in dit artikel genoemde bouwdelen kan de plattegrond (afbeelding 2) worden geraadpleegd. In het artikel van Pothof wordt aangegeven dat de westelijke weermuur vermoedelijk aansloot op de zuidwesthoek van de woontoren. Door de aanwezigheid van bebouwing op die plaats is deze muur niet door onderzoek aangetoond.

Aanleiding tot het bouwhistorisch onderzoek in 1988 was de voltooide cascorestauroatie waarbij ook de latere bouwdelen op de binnenplaats waren verwijderd

en de plannen om het kasteelcomplex te verbouwen tot hotel.

Het gebouw

Het kasteelcomplex bestaat uit een drietal onderdelen. De Nederhof met de Tiendschuur worden van de openbare weg afgescheiden door de Venlose poort. Via een smalle strook grond komt men op de voormalige voorburcht, waarop tevens de Kaldenkerkerpoort en de Remise gelegen waren.² Via een brug betreedt men het eigenlijke hoofdgebouw. Het onderzoek beperkte zich tot enkele waarnemingen in dit gebouw.

Aan het hoofdgebouw zijn een aantal grotere onderdelen te herkennen. Via de poort komt men op de binnenplaats. Het meest opvallende is de kelderverdieping van een grote toren. Het verdere opgaande muurwerk van de toren is omstreeks het midden van

de 19de eeuw gesloopt. Aan weerszijden van de binnenplaats en aansluitend op de toren, bevinden zich later aangebouwde zaalvleugels. Deze vleugels worden door het poortgedeelte verbonden, zodat een omsloten binnenplein ontstaat.

Geschiedenis³

In het oudste leenactenboek van Gelre (1326) staat vermeld dat het goed “Ter Horst” in Tegelen in 1326 zou zijn beleend aan Dirk III Loef van Kleef uit het geslacht van de graven van Kessel. Met dit “goed” zou het latere Holtmühle zijn aangeduid, hoewel geenszins zeker is dat er op dat moment al sprake was van een versterkt huis.

In een leenacte van 1394 treffen we voor het eerste het “Huys tot Holtmeulen aan als beleend aan Otto van Holtmeulen. Hij had dit verkregen door zijn huwelijk met Elisabeth, erfdochter van Bernt van Tegelen, die het in 1386 had verworven uit Kessels bezit.

Deze belening wordt nog een aantal malen bevestigd, o.a. in 1402.⁴ Het kasteel De Holtmühle blijft in het bezit van het geslacht van Holtmeulen tot het geslacht in 1628 uitsterft. Hoe het kasteel er in die periode uitzag wordt nergens vermeld, wel is bekend dat plunderende Picardiërs in 1474 en Spanjaarden in 1578 schade toebrachten aan huis en inboedel. Noch tijdens het onderzoek van Pothof in 1978 noch tijdens het onderzoek in 1988 zijn herkenbare sporen van deze oorlogshandelingen aangetroffen.

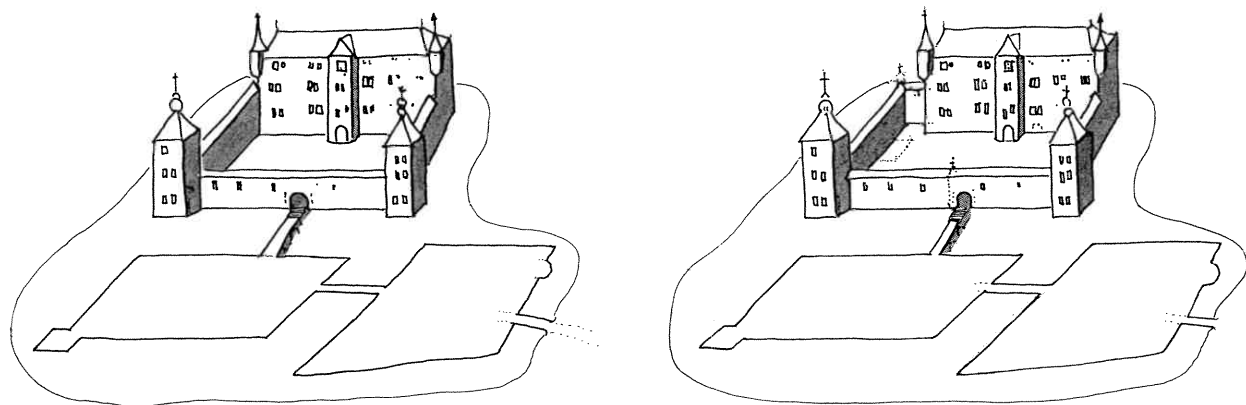
Anno 1698 wordt in het Gulickse Leenarchief vermeld dat het kasteel, dat overigens als Gelders leen wordt aangeduid, in zeer bouwvallige staat verkeert en waarschijnlijk spoedig zal instorten. De eigenaren in die tijd, waaronder Arnold van Metternich en zijn zuster Maria Margaretha, verkopen het in 1702 aan Werner Freiherr von Hund.

In de Welser Codex⁵ (afbeelding 3) vinden we dan voor de eerste maal een weergave van het complex, te dateren omstreeks 1715. Hoewel deze afbeelding niet erg betrouwbaar lijkt vormt hij toch een basis voor de ontstaansgeschiedenis: de woontoren is duidelijk herkenbaar; met arkeltorens op de hoeken en een traptoeren in het midden. Voor het overige is de rechter zijmuur (aan de oostzijde) die het binnenplein omsluit daadwerkelijk aangetoond. Uit het verdere onderzoek zou blijken dat zijn tegenhanger aan de westzijde er – althans op die plaats – nooit is geweest.

In de tweede helft van de 18de eeuw komt het complex in handen van baron van Glasenap, een nogal omstreden figuur en onder andere betrokken bij de bende van de Bokkenrijders. Zijn pogingen om het dak van de hoofdburcht met behulp van zand en plaggen bomvrij te maken, leidde in 1752 tot instorting van een gedeelte van het kasteel. Er kon tot nu toe niet worden bepaald welk deel het hier betrof. Het is overigens niet erg waarschijnlijk dat dit aan de fundamenteën nog herkenbaar zou zijn.

Wel vonden in de loop van de 18de eeuw ingrijpende verbouwingen plaats, ook aan de fundamenteën rond het binnenplein. In 1790 werd het kasteel verkocht aan mr. Voss de Wael. Hierna vonden nog verscheidene verbouwingen plaats, onder meer aan de voorburcht en de nederhof.

Vanaf die tijd vinden aan de hoofdburcht in een relatief korte periode grote veranderingen plaats, die redelijk goed bekend zijn geworden. Hiertoe kan worden verwezen naar het artikel van Menno Pothof in *Liber Castellorum*.

Afb. 3. De Welser Codex; links het origineel, rechts de aangepaste versie met verschoven westelijke schildmuur (tekening: T.C.Bauer)

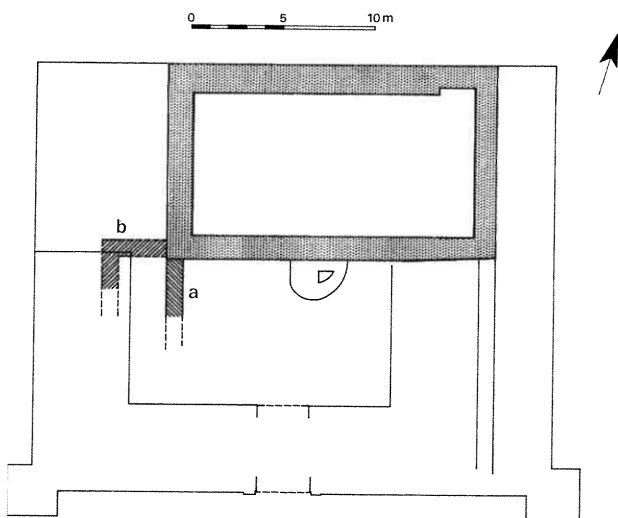
Doel van het onderzoek

De belangrijkste doelstelling van het onderzoek was het aantonen van de oorspronkelijke westelijke begrenzing van het binnenplein in de late 14de en 15de eeuw. De oostelijke begrenzing, in de vorm van een schildmuur, die aansloot op de zuidoosthoek van de woontoren was al in 1978 aangetoond (afbeelding 2 muurwerk A). Verwacht mocht worden dat een soortgelijke muur aan de westzijde op de zuidwesthoek van de woontoren zou aansluiten, mede op grond van de afbeelding in de Welser Codex, die aan beide zijden van het woongebouw aansluitende muren weergeeft.

Uit de beschikbare bronnen zijn voor de aansluiting van de buitenmuur drie mogelijke posities te vinden. De muur kan aan de zuidzijde van de woontoren op het muurwerk hebben aangesloten, zowel in westelijke als in zuidelijke richting. Een tweede mogelijkheid is aan de westelijke zijgevel van de woontoren en een derde mogelijkheid is dat de muur aansluit op de plaats waar in het onderzoek van Pothof al een muur is aangetroffen.

Aansluiting van muur op zuidwesthoek woontoren

Volgens de Welser Codex lijkt een aansluiting van een weermuur op de zuid-westhoek van de woontoren de waarschijnlijkste mogelijkheid. Deze muur zou volgens de Codex in zuidelijke richting hebben gelopen (afbeelding 4 muurwerk a). Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de muur eerst naar het westen en daarna in een hoek naar het zuiden is aangelegd (afbeelding 4 muurwerk b).

Afb. 4. De mogelijke aansluitingen op de zuidwesthoek (tekening T. van Amsterdam)

Om deze muur te traceren werd een werkput (put 1) aangelegd in de noordwesthoek van het binnenplein. De werkput werd later vergroot tot aan de rechter zijkant van de eerste liseen tegen de zuidwand van de woontoren, zodat een eventuele muur of het uitbraakspoor daarvan zeker aan het licht moest komen.

De 14de-eeuwse woontoren was in de 18de eeuw namelijk omklampt door een nieuwe bakstenen schil. Bovengronds was hierdoor niets van een mogelijke aansluiting te bespeuren. Bij de graafwerkzaamheden bleek eveneens dat niets erop wees dat de schildmuur hier ooit aansloot.

Tijdens de werkzaamheden kwamen diverse muurresten tevoorschijn. Tegen de hoek van de woontoren werd een mergelstenen putje aangetroffen, dat was gefundeerd op baksteen (afbeelding 2 muurwerk C). Een op mergel gefundeerd bakstenen muurtje, evenwijdig met de oostmuur van de westvleugel, zou mogelijk in de 17de eeuw zijn aangelegd (afbeelding 2 muurwerk D). Tenslotte werden enkele restanten van bestrating gevonden, waarschijnlijk op het niveau van het 18de-eeuwse binnenplein.

Afb. 5. De vallende tand in de fundering van de zuidwesthoek van de woontoren (foto M. Tillema)

Het enige dat nu duidelijk werd, was dat de oostelijke binnenpleinmuur van de westvleugel in verband een haakse hoek maakt en aansluit op de hoek van de woontoren juist onder de klamp, maar niet in verband. Een gedeelte van het muurwerk van de fundering had speciebaarden (afbeelding 5). Hieruit blijkt dat dit metselwerk tegen een bestaand grondpakket was gemetseld. Een krappe insteek voor de binnenpleinmuur kon met moeite worden getraceerd. In de insteek werden geen vondsten aangetroffen. Later zou blijken dat deze muur uit de 18de eeuw dateert (werkput 2). Ook met een diepere werkput kon de schildmuur niet worden aangetoond. Uitbraaksporen van metselwerk waren ook niet aanwezig.

Wel werden restanten gevonden van muurwerk dat tot een keldertje behoorde (afbeelding 2 muurwerk E). Dit keldertje, waarvan een hoek werd blootgelegd, is aan de hand van het schaarse vondstenmateriaal⁶ ergens in de 14de of vroege 15de eeuw te dateren. Het keldertje bleek al tijdens een ophoging van de binnenplaats in de 15de eeuw te zijn uitgebroken. De afmetingen van het keldertje konden niet worden vastgesteld. Het zal niet te ver in zuidelijke richting hebben doorgelopen, aangezien in werkput 2 geen sporen van muurwerk of uitbraak waren terug te vinden (ongeroerde grond). De noordelijke muur van het keldertje werd in de 18de eeuw overbouwd door de muur van de westelijke zijvleugel.

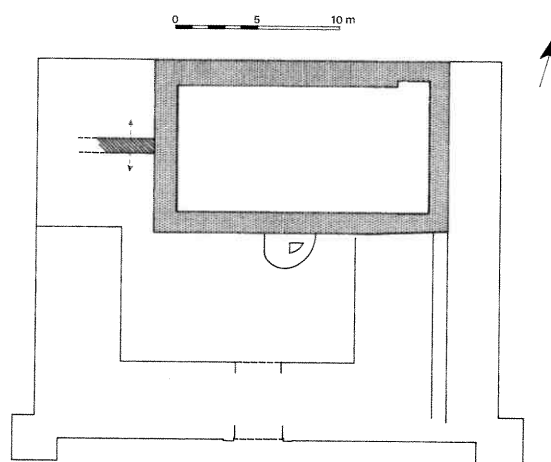
Een kleinere werkput (put 2) werd gegraven in de zuidwesthoek van het binnenplein. De schildmuur die hier werd verwacht, werd echter niet aangetroffen. De ongeroerde grond bevond zich op een aanzienlijk hoger niveau dan in de werkput in de noordwesthoek. Een brandlaagje dat zich op hetzelfde niveau bevindt als het bouwniveau in werkput 20 en een ongeroerde geelbruinige klei die dieper wat zandiger wordt, tonen aan dat hier geen bouwactiviteit is geweest.

Uit de gevonden sporen kunnen we in ieder geval concluderen dat de schildmuur niet binnen de grenzen van de huidige binnenplaats heeft gelegen.

Aansluiting muur op westmuur woontoren

Een tweede theorie was dat de schildmuur ooit lag in noord-zuid richting onder de huidige zijvleugels en dan met een haakse hoek ergens aansloot op de westwand van de woontoren tussen de noordwest- en de zuidwesthoek (afbeelding 6).

Om dit te verifiëren werd aan de buitenzijde gegraven, in de hoek tussen de westmuur van de woontoren

Afb. 6. De mogelijke aansluiting op de westzijde van de woontoren (tekening T. van Amsterdam)

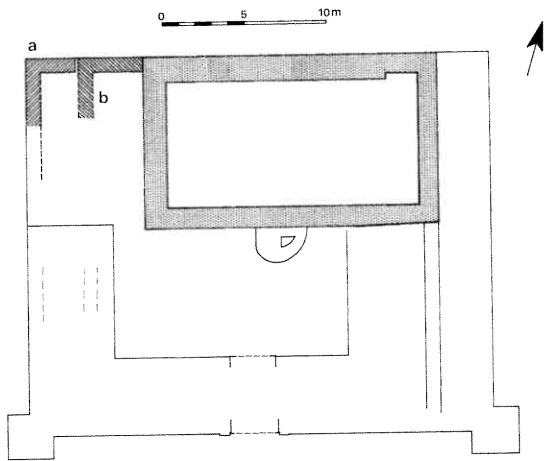
en de noordmuur van de westvleugel. De primaire doelstelling van deze werkput (5) was het onderzoek naar de aansluiting van de fundering van de westvleugel op de woontoren. Helaas bleek een in deze buitenhoek aangelegde trap van later datum een belemmering te vormen. Nadat de sleuf met behulp van de graafmachine naar het noorden was vergroot en verdiept, kon een groot deel van de zeer chaotische fundering van de westelijke woontorenmuur aan het licht worden gebracht en onderzocht.

Uit het onderzoek bleek dat de fundering van de westmuur van de woontoren niet diep was aangelegd. Slechts de noordmuur aan de buitenzijde van het complex en de zuidmuur aan het binnenterrein zijn diep gefundeerd. Deze muren zijn dieper aangelegd om het gewelf dat oorspronkelijk op kelderniveau was aangelegd, te dragen. Uit het feit dat de fundering van de zijgevel ongeveer 1,5 m minder diep steekt, kan nu worden geconcludeerd dat de weermuur van het complex nooit op deze plaats op de woontoren heeft aangesloten. Vanwege de ondiepe fundering is het evenmin waarschijnlijk dat in de nabijheid van de westmuur van de woontoren ooit een gracht heeft gelegen.

Een vergelijkbaar beeld gaf overigens de fundering van deze westmuur nabij de noordwesthoek tijdens het onderzoek in 1978.

Aansluiting muur op noordwesthoek woontoren

De derde hypothese was een aansluiting op de noordwesthoek van de woontoren.⁷ De weermuur was dan mogelijk gelegen ter plekke van de muurresten die nu nog aanwezig zijn. De westelijke begrenzing van de

Afb. 7. De mogelijke aansluiting op de noordwesthoek (tekening: T. van Amsterdam)

hoofdburcht werd dan of gevormd door een weermuur onder de huidige buitengevel van de westvleugel (afbeelding 7 muurwerk a), dan wel midden onder deze 18de-eeuwse vleugel (afbeelding 7 muurwerk b).

Om deze theorie nader te onderzoeken werd in de westvleugel een werkput (4) aangelegd ongeveer op de plaats waar de mogelijke oostelijke schildmuur

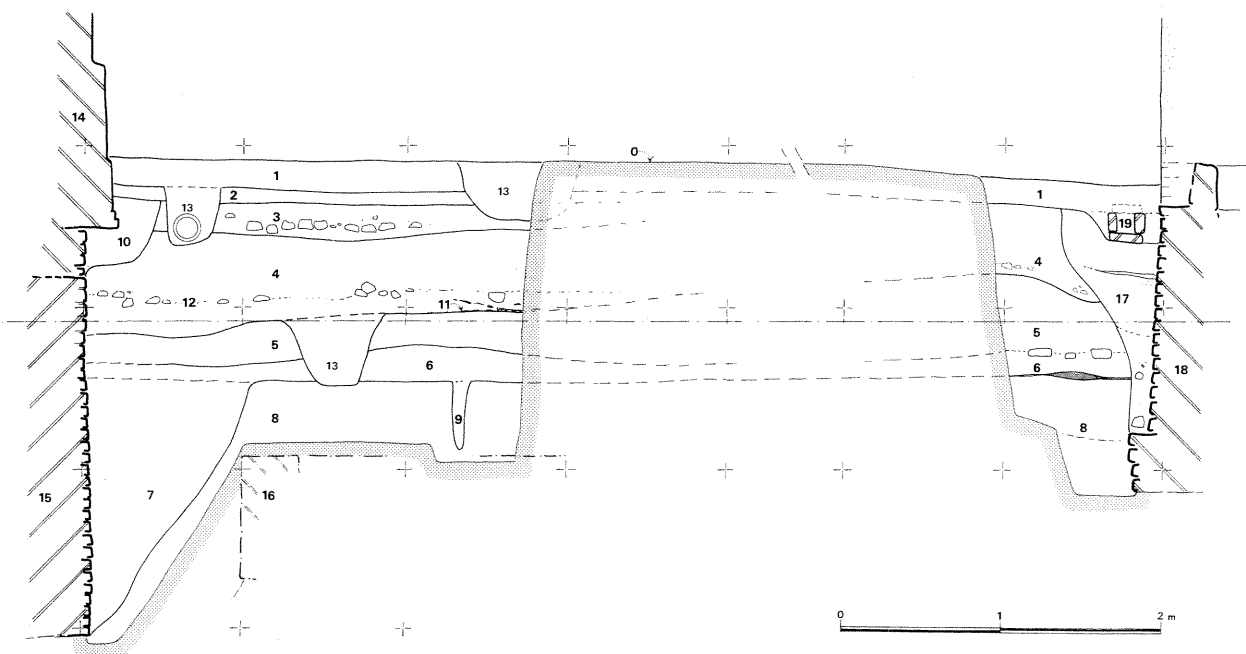
zich zou kunnen bevinden. In de westvleugel werd een kelder aangetoond waarvan het vloerniveau ongeveer 1.80 m onder maaiveld was gelegen. De kelder was geheel gevuld met schoon zand. Tevens kwam hierbij een voormalig keldervenster aan het licht. Nader onderzoek kon niet plaatsvinden, vanwege het gevaar dat een binnenmuur zou instorten.

De hypothese dat de weermuur dan aan de buitenzijde van de achttiende eeuwse vleugel was aangelegd, kon evenmin worden bevestigd. Aan de binnenzijde maakte de met zand gevulde kelder onderzoek naar de muur onmogelijk, aan de buitenzijde van de westvleugel bevond zich de gracht.

Stratigrafie

Uit de waarnemingen in 1988 en het onderzoek van Pothof in 1978 is de stratigrafie van het binnenplein van de hoofdburcht te reconstrueren. Dit "ideaalprofiel" (afbeelding 8) is een combinatie van een profiel tegen de zuidwand van de woontoren en een profiel tegen de noordwand van de noordvleugel (afbeelding 2 profiel F)). Het ideaalprofiel geeft daarmee een totaaldoorsnede over de binnenplaats.

Circa 1.50 m onder het huidige binnenplaatsniveau bevond zich de bovenzijde van de ongeroerde grond:

Afb. 8. Ideaalprofiel over het binnenplein. (tekening T.C. Bauer)

Legenda: 0: maaiveld binnenplein; 1: zandige bovengrond (XX); 2: kleiophoging (XIX); 3: afbraaklaag met grof baksteenpuin (XVII); 4: heterogene stortlaag (XV); 5: zandige ophogingslaag; 6: bouwlaagje met specieresten (rechts: onderin brandlaagje); 7: insteekvulling van woontoren (zand, XIV B); 8: zandige klei (ongeroderde grond); 9: paalgat; 10: insteek voor de klamp (XIX); 11: loopvlakje / brandlaagje (eind XIV ?); 12: spoor met baksteenpuin (afbraak keldertje, XV A); 13 (latere) kuilen; 14: klamp tegen woontorenmuur (XIX); 15: zuidmuur van de woontoren (XIV B); 16: projectie van het keldermuurtje; 17: insteekvulling zuidvleugel (XVIII); 18: fundering binnenpleinmuur zuidvleugel; 19: gootje (XIX)

geelbruin tot grijze klei met zand vermengd (8) Vanaf deze bovenzijde begon ook de insteek voor de fundering van de zuidmuur van de woontoren. Kort na de bouw van deze toren kwam een bouwlaagje tot stand (6) bestaande uit vuil zand met kleine puinbrokjes en kalkspecie dat de met schoon zand gevulde insteek afdekte. De ingraving voor een keldermuurtje (16 en afbeelding 2), dat zich ongeveer 50 cm voor de profielwand bevond, begon vanaf de bovenzijde van deze laatstgenoemde laag. Het was tot ver in de ongeroerde zandige klei gefundeerd (ongeveer 3 m onder het maaiveld) en moet al korte tijd later weer zijn uitgelopen.

Op het bouwlaagje lag een zandige stortlaag (5) die werd afgedekt door een dun (brand)laagje met veel houtskool en speciebrokjes (11) dat ook tot bijna tegen de noordmuur van de noordvleugel doorliep. Het zou een gedurende een wat langere tijd een loopvlak kunnen zijn geweest, waarschijnlijk in de eerste helft van de 15de eeuw. Het liep eveneens nog door over de restanten van het keldermuurtje. Het nu volgende pakket (4) bevatte veelal heterogene vuil grijs tot zwarte zandige grond met veel baksteenpuin - met name onderin - en kalkspeciebrokjes. Vondsten uit deze laag zijn te dateren in de 15de eeuw. Tenslotte nog een ophogingslaag met grof puin (3), afgedekt met een kleilaagje (2), waarschijnlijk de ondergrond voor een ouder bestratingniveau van het binnenplein. De insteek voor de 19de eeuwse klamplaat tegen de woontoren (10) begon aan de onderzijde van dit kleibandje. Aan de zuidzijde was een krappe insteek voor de noordmuur van de zuidvleugel zichtbaar, die in elk geval van hoger kwam dan de laag met grof puin (3). De vulling (17) bevatte schervenmateriaal uit de 18de eeuw, waarmee aangetoond werd dat zowel de zuid- als de westvleugel met vrij grote zekerheid niet ouder dan de 18de eeuw kunnen zijn. Boven in deze insteek bevond zich nog een 19de eeuws gootje (19).

Het reeds eerder genoemde keldertje lijkt op grond van de stratigrafie dus kort na de bouw van de woontoren al te zijn ingegraven (mogelijk begin 15de eeuw) maar al spoedig weer afgebroken (midden 15de eeuw).

Andere waarnemingen

Bij het onderzoek in werkput 2 is ook gebleken dat er vrijwel geen tijdsverschil is geweest in aanleg van de west- en de zuidmuur van de binnenplaats. Uit een vlak op circa 1 meter diepte onder maaiveld, kon namelijk worden geconcludeerd dat de bouwsleuf in een keer is aangelegd. Een staande tand (afbeelding 2 bouwspoor G) in de fundering van de zuidvleugel en

een klein verschil in baksteensoort, geeft wel aan dat de twee gevels niet geheel gelijktijdig zijn gemetseld.

Naast het onderzoek in de werkputten is zijn ook enkele waarnemingen verricht aan het muurwerk in de poortdoorgang. Hierbij kwam achter de pleisterlaag een klein venster tevoorschijn dat dichtgezet was (afbeelding 2 bouwspoor H).

Een bouwnaad in de kelder van de woontoren (afbeelding 2 bouwspoor J) kon door de aanwezigheid van een geheel omklampte nis met venster niet verder worden onderzocht. Mogelijk bevond zich ten zuiden hiervan een muurtrap.

Conclusies

De primaire doelstelling van het onderzoek, het traceren van de westelijke tegenhanger van de reeds bekende oostelijke begrenzingsmuur van het voorplein, werd niet verwezenlijkt. Wel is nu duidelijk geworden dat de weermuur niet aansloot op de zuidwesthoek, noch op de westelijke gevel van de woontoren. Als de weermuur al aanwezig was, dan lag deze ter plekke van de noord- en westmuur van de huidige westvleugel, ofwel ergens midden onder de kelder van de westvleugel. De Welser Codex lijkt aldus een onjuist beeld te geven.

De ondiepe fundering van de westelijke muur van de woontoren duidt erop dat slechts de muren van de toren die het keldergewelf moeten dragen voldoende zijn gefundeerd. De westelijke zijmuur was van oorsprong aan een binnenterrein gelegen.

Vastgesteld kon worden dat de binnenpleingevels van de west- en zuidvleugel in de achttiende eeuw nagenoeg gelijktijdig zijn gebouwd. Beide bouwdeelen bleken onderkelderd te zijn.

Noten

- ¹ Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen*, bouwhistorisch onderzoek, in: *Liber Castellorum*, Zutphen 1981
- ² Bij de verbouwing tot hotel is de Remise gesloopt.
- ³ Menno Pothof, *a.w.*
- ⁴ Register 1580, [p228]
- ⁵ Codex Welser, Historisches Archiv Köln, Plankammer 1, nr.650.
- ⁶ Insteek keldertje: 1 scherfje Siegburg (XIVB/XVA), nabij keldertje 1 scherfje Langerwehe (XIVB/XV).
- ⁷ Tijdens het onderzoek in 1978 bleek dat direct bij de bouw van de woontoren al rekening was gehouden met de aanleg van een weermuur op de noordwesthoek. De diep aangelegde noordelijke muur eindigde aan de westzijde met een ruim 1,5 m brede staande tand die echter nooit gebruikt is.

Literatuur

1. Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen, bouwhistorisch onderzoek*, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981
2. Bij de verbouwing tot hotel is de Remise gesloopt.
3. Menno Pothof, *Kasteel Holtmühle te Tegelen, bouwhistorisch onderzoek*, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981
4. Register 1580, [p228]
5. Codex Welsler, Historisches Archiv Köln, Plankammer 1, no. 650.
6. Insteek keldertje: 1 scherfje Siegburg (XIVB/XVA), nabij keldertje 1 scherfje Langerwehe (XIVB/XV)
7. Tijdens het onderzoek in 1978 bleek dat direct bij de bouw van de woontoren al rekening was gehouden met de aanleg van een weermuur op de noordwesthoek. De diep aangelegde noordelijke muur eindigde aan de westzijde met een ruim 1,5 m brede staande tand die echter nooit gebruikt is.